

A magyar emigráció irodalmi munkássága a két világháború között

MARKOVITS GYÖRGYI

„... veszedelmes csak az igazság... Csak az igazság okoz felmérhetetlen dühöt mindazokban, akiknek érdekeit sérti. Az igazság pedig mindaddig érdekeket sért, amíg a társadalmi jobblét igazságtalanságon alapszik,” — írta 1941-es „Könyvnapki könyvégetés” című cikkében Nagy Lajos.

A Tanácsköztársaság leverése után emigrációba kényszerült baloldali magyar értelmiségiek hivatása, programja az igazság hirdetése volt, azé az igazságé, melyet akkor, az ellenforradalmi Magyarországon, kimondani, leírni nem volt szabad.

Több mint két évtizeden át cikkekben és önálló kiadványokban, prózában és versben, rölapokon és plakátokon — az írás és a művészet eszközeivel egyaránt hirdették a magyar írók és művészek az otthon elhallgattatott igazságot, s több mint két évtizeden át éber figyelemmel kísérte tevékenységüket a hivatalos Magyarország. Bizalmas akták a kitiltott külföldi lapokról, a postai szállításból kizárt sajtótermékek jegyzékei, körrendeletek, lefoglalási, megfigyelési iratok százaikat őrzik a különböző hazai archívumok. Érdekes például a „Jegyzőkönyv az Előre című lap kézbesítés előtti lefoglalásáról”,¹ a Belügyminisztérium átíratja a Külügyminisztériumnak özvegy Bolla Istvánné somlószi lakos megfigyelése tárgyában, kinek címére egy detroiti lakos az *Új Előre* és a *Munkás* című lapokat küldi. Az ügy lezárásaként Veszprém megye alispánja jelenti, „özvegy Bolla Istvánné megbízhatóságára nézve a nyomozást lefolytatta. Illetőnek nincs tudomása arról, hogy az amerikai *Új Előre* c. lap milyen irányzatú, s így ő azt mint vallásos lapot olvasgatta.” Természetes azonban, hogy a tilalom nem mindenkire vonatkozott. Az 1939-ben megszervezett Külföldi Sajtótermékeket Ellenőrző Hivatal iratai² elárulják, hogy az „Exter”-jogosultak számára cenzurázás nélkül továbbították a sajtót, a *Futura*, a *Nemzeti Bank*, *Nemzeti Casino*, néhány lapszerkesztőség, s néhány magánszemély, mint például gróf *Khuen-Héderváry*, herceg *Eszterházy Pál*, *Kánya Kálmán*, *Buday-Goldberger* Leó felsőházi tag, gróf *Batthyányi Zsigmond* felsőházi tag „Exter”-jelzéssel kapták a külföldi lapokat.

Az emigráns sajtó minden elővigyázat ellenére bejutott az országba. Pedig gróf *Bethlen* István idejekorán, 1921-ben „Nemzetvédelem és államépítés” címen elhangzott nemzetgyűlési beszédében felhívta a figyelmet rá. „... százával és ezrével érkeznek naponként posta útján a kommunizmust dicsőítő és eljövételében bizakodó nyomtatványok...” Mégis, egy évtizeddel később, 1929-ben még min-

dig panaszkodni kénytelen Miskolczy Ágost koronaügyész „*Tűz a föld alatt*” című cikkében.³ „Kiderült, hogy a lefolyt tíz év alatt magyar nyelven egész könyvtárra menő könyveket, folyóiratokat, füzeteket és röpiratokat adtak ki külföldön s ezeket ezerszámra csempézik be . . . eddigi törvényes intézkedéseink nem voltak alkalmasak arra, hogy a bolsevista propagandát zárószilippel megállítsák mindenütt a határokon, sőt arra sem, hogy a propaganda megizmosodását és terjedését megakadályozzák . . .”

Pedig nagy gonddal adminisztrálták a kitiltott sajtót, mint az fentiekből is kitűnik és amit alátámaszt egy olvashatatlan aláírással ellátott, címzett nélküli bizalmas, félhivatalos levél is 1933-ból: „Kedves Pistám! Tegnap a beszélgetésünk után jutott eszembe, hogy ma már a kitiltott sajtótermékek nyilvántartását cartoték lapon kezeljük hála Issekutz ő méltóságának. Ide jön be úgy a kitiltott termék, mind pedig a postai szállítás megvonása. Az anyagot a Rádió, a főkapitányi parancs, a csendőrségi körözhvény Bűnügyi körözések lapja és konkrét megkeresések adják. Tehát elég sok van. Küldök egy-egy feles példányt a cartoték kezelésére kiadott rendeletből és néhány kartotékot . . . Szívből ölel igaz barátod.”⁴

Még nem történt meg az emigrációs sajtó és könyvészet teljes felmérése, bár több értékes részlettanulmány jelent meg egy-egy területről. Alapos és széles körű kutatómunkára van szükség ahhoz, hogy pontosabban megállapítsuk, hány periodikát, könyvet, kisnyomtatványt írtak és terjesztettek a különböző országokba emigrált magyarok.

E cikk keretében aligha vállalkozhatnánk fenti feladatra, melynek elvégzését számtalan tényező nehezíti. Elsősorban a cenzúra okozta „fehér foltok”, melyek gyakorlatilag lehetetlenné teszik a teljességre törekvő felmérést és összegezést. Különösen vonatkozik ez a tárgyalt korszak első, a Tanácsköztársaság leverését követő éveire, s méginkább a második világháború, a totális cenzúra idejére, amikor a kötelespéldány-szolgáltatásnak sem tehettek eleget a baloldali kiadók, hát még a külföldről bejövő anyag tekintetében mennyi óvatosságra volt szükség. S ekkor — szemben az előző évekkel, amikor a kitiltott kiadványok eldobzott példányait a különböző hivatalos szervek vagy magánszemélyek még eljuttatták a nemzeti könyvtárba a tudomány és az utókor számára — nem csak a szellemi körforgásból vonta ki a cenzúra a műveket, hanem azokat a háború vége felé fizikailag is megsemmisítette.

Nehezíti a felmérést — különösen a könyvek tekintetében — a korabeli könyvtári dokumentáció nem megfelelő színvonala is. Ellenben rendelkezésünkre áll egy negatív irányú dokumentáció: a korszak cenzúrája. Így válik hasznos forrássá a *Posta- és Táviráda Rendeletek Tára*, a *Bűnügyi Körözések Lapja*, a *Belügyi Közlöny*, a *Csendőrségi Nyomozókulcs* és az Országos Széchényi Könyvtár régi növedéknaplói, a hírlaptári „Remota” Napló.

Talán nem szükséges részletesen kitérni arra, hogy a tárgyalt korszakban hány magyar élt külföldön, — maga ez a kérdés hosszabb tanulmányt venne igénybe. Nagy Iván „*Öt világrész magyarsága*” című 1935-ös a *Magyar Szemle Társaság* égisze alatt kiadott könyvében megállapítja, hogy „az egész világon élő magyarság száma több mint 12 millió lélek”, s országonként részletezi az ott élő magyarok számát. Adatai nyilván vitathatók, hiszen például a franciaországi magyarok számát mintegy negyvenezerre becsüli, ezzel szemben több forrás szerint az a hetvenezret is elérte. További adatai a következők: Ausztriában 35 ezer magyar,

Németországban 8500, Olaszországban 5000, Angliában 2000, az Egyesült Államokban 600 000.

Általános vizsgálódásunkat először vázlatos statisztikai jellegű felméréssel kezdjük. A statisztikában túlnyomórészt a magyar nyelvű periodikák és a magyar szerzők tollából származó, ugyancsak magyar nyelvű önálló kiadványok szerepelnek. Nem vettük be a fordításokat (külföldi szerző műve emigráns magyar író fordításában; magyar szerző műve idegen nyelven)⁴ továbbá a kisnyomtatványokat, mert ezek kevés kivételtől eltekintve, nem állnak rendelkezésünkre, s nem vettünk be gépiratos, kéziratos anyagot.

Aránylag könnyűnek látszik az emigráns *periodika* anyag statisztikai felmérése, ugyanis rendelkezésünkre áll az Országos Széchényi Könyvtár Hírlap-Remota naplója, melybe 1929-től 1944-ig vezették be a zárt anyagként nyilvántartott periodikákat. Ebben a naplóban 462 címet találunk, közülük 180 magyar, a többi idegen nyelvű. Ez azonban nem jelenti, hogy ennyi lenne tárgyalt korszakunkban az emigráns magyar lapok száma, a címek ugyanis többször ismétlődnek, egyazon lap egy-egy számát illetve más és más évfolyamait különböző forrásokból, különböző időszakokban kapta megőrzésre a nemzeti könyvtár, továbbá belföldi lapok is akadnak közöttük, másrészt pedig nem minden emigráns lap került be a könyvtárba. A rendelkezésünkre álló dokumentumok alapján majdnem kétszáz, az *emigrációban megjelent magyar nyelvű baloldali periodikát ismerünk*. Ezek megszólása a következő (de ez a felmérés nem tekinthető lezártnak):

Anglia	3
Ausztria	40
Belgium	1
Dél-Amerika	6
Egyesült Államok	30
Franciaország	50
Irán	1
Kanada	3
Mexikó	1
Németország	4
Spanyolország	3
Svájc	2
Szovjetunió	40

184

Mint már említés történt róla, jóval nehezebb, bonyolultabb probléma bármiféle statisztika-összeállítás az emigráns könyvkiadásról. Mindenesetre megállapítható, hogy jelentős könyvkiadói vállalkozások voltak Bécsben, különösen az első időszakban, továbbá elsősorban a Szovjetunióban a harmincas évektől kezdve egészen a háború befejezéséig. Szinte kizárólag az inkriminált, kitiltott és elkobzott, főként kommunista magyar szerzők munkáit vehettük csak egy hozzávetőleges statisztika alapjául, mely szerint mintegy 500, az *emigrációban megjelent antifasiszta, marxista eszmiségű szépirodalmi illetve politikai jellegű magyar nyelvű önálló kiadványról tudunk*. Ezek súlypontja is — hasonlóan a lapokéhoz — a Szovjetunió és Ausztria, ahol a két világháború között körülbelül 150 illetve 200 magyar könyv látott napvilágot, továbbá jelentős Franciaország és az Egyesült Államok kb. 40–40 magyar kiadványával, valamint Németország mintegy 20 magyar könyvvel. Angliában 10 magyar nyelvű könyv megjelenéséről találhatók

adatok. A valóság valószínűleg jelentős mértékben meghaladja ezeket az eddig megtalált adatokat.

E cikk keretében nem térünk ki a szomszédos országok magyarlakta területein működő könyvkiadók és szerkesztőségek kiadványaira, csak abban az esetben, ha emigráns írókról van szó. Jobban megvilágítja ezt egy konkrét példa: *Kahána* Mózes első emigrációs éveit Bécsben töltötte, majd Romániában dolgozott illegálisan, végül, a börtönből való szökése után a Szovjetunióba költözött hosszú évekre.

A proletárdiktatúra leverése után a magyar forradalmárok, írók, művészek nagy része *Ausztriába* menekült a fehérterror elől. *Renner* kancellár Ausztriája és Bécs megértéssel fogadta be a menekülteket, bár ez a befogadás sem volt problémamentes a kommunisták számára. Az emigráns magyarok szinte az első percben munkához láttak. Munkájuk hatékonyságát mi sem jellemzi jobban, mint az az egyetlen, sokat mondó adat, melyet *Kóhalmi* Béla rögzít *A Bécsi Magyar Kiadó könyvei* című munkájának előszavában: 1921-ig már két magyar napilap, három hetilap, egy havi folyóirat jelent meg és három magyar könyvkiadó működött.

Ezek a számok a következő években jelentősen emelkedtek. Az öt legnagyobb bécsi magyar könyvkiadó: *Bécsi Magyar Kiadó*, *Pegazus*, *Bán Verlag*, *MA Verlag* és az *AMA Verlag* kitűnő könyvekkel szolgálták a magyar kultúra és a haladás ügyét, de mellettük az osztrák kiadók, a *Libell Verlag*, a *Hellas*, az *Ipag Verlag*, és különösen *Julius Fischer* kiadója a klasszikus és kortárs világirodalmi alkotásokon kívül szép számban jelentették meg a magyar irodalom reprezentáns képviselőinek műveit.

A Bécsben magyar nyelven publikált *könyvek* száma majdnem eléri a *két-százat*. Ezek közül néhány jelentős alkotást említünk: 1921-ben jelent meg *Vértes* Marcel *Rajzok a magyar pokolból* című műve, mely néhány hónap alatt bejárta a világot s ébresztgette a lelkiismeretet a magyarországi terror elleni tiltakozásra; hasonlóképpen *Bíró* Mihály *Horthy* című rajzos albuma, melynek képei minden elhangzott vagy leírt szónál sokszorosan kifejezőbben leplezték le a fehérterrort. Ugyancsak e korai években jelentek meg *Gábor* Andor új hangot jelentő, élesen ironikus, erőteljes prózai és verses munkái; *Kassák* Lajos immár klasszikussá vált kötetei, a *Máglyák énekelnek*, a *Világanyám*, vagy a lenini vonal követését sürgető prózai műve, az *Álláspont*, *Julius Fischer* kiadásában, melynek hosszú pere volt Magyarországon az író hazatérése után; *Déry* Tibor több, a magyar irodalomban új utat törő műve, mint például a *Ló, búza, ember*. Ezeket a kiemelkedő, főként szépirodalmi alkotásokat egyre-másra követték a bécsi kiadóknál megjelent fehérterror-leplező publicisztikai jellegű munkák, mint *Kóhalmi* Béla *Hajmáskér*, *Hajnal* Jenő *Hamburgerné*, *Bölni* Györgyné európai hírvé vált *Szenvedések könyve* című műve. A marxista irodalom egyik kiemelkedő, ma is figyelmet érdemlő darabja, *Szabó* Ervin *Társadalmi és pártharcok az 1848–1849-es forradalomban* című tanulmánya ugyancsak Bécsben jelent meg, 1921-ben. Itt jelentek meg más, rangos emigráns írók, *Balázs* Béla, *Barta* Lajos, *Barta* Sándor, *Lesznai* Anna, *Pogány* József művei is.

A magyar emigrációs könyvkiadás nagyszerű fegyvertényének számítanak a húszas évek Bécsében kibocsátott *könyvsorozatok* is. Gondoljunk csak a *Gömöri* Jenő Tamás alapította *Új Modern Könyvtár*nak az igazi irodalom terjesztésében betöltött hézagpótló szerepére, például *Szép* Ernő, *Hatvany* Lajos és mások műveinek publikálásában. Meg kell említeni a *Barna könyvek*, a *Regényfüzér*, vala-

mint a *Falanx* sorozatot, a *Munka és Tudás könyvtára* és az *Európa Ismeretterjesztő könyvtár* magas színvonalú, új műveltséget adó füzeteit.

A könyvkiadás mellett jelentős lapkiadási vállalkozások születtek Bécsben. A magyar emigránsok mintegy *negyven periodikát* adtak ki itt, ezek közül négy napilap jelent meg kisebb-nagyobb megszakításokkal. Első helyen említendő a *Bécsi Magyar Újság*, a legnagyobb olvasóközönséggel rendelkező lap, melynek jelentős szerepe volt a magyarországi ellenforradalmi rendszer igaz képének bemutatásában. A többi három napilap: a *Madzsar* József szerkesztette *Politikai Híradó*, a *Jövő Garami* Ernő szerkesztésében, és *Halmi* József *Az Élet* című lapja. A napilapokon kívül *tizenöt* magyar nyelvű *hetilap* élt a bécsi emigrációban; *kéthetes* periodicitású lap *kettő*; *havonként* megjelenő szintén *kettő*, továbbá *tizenhét*, szabálytalan időközökben megjelenő időszaki kiadvány.

Ennél is változatosabb képet mutat a periodikumok szak szerinti megoszlása. Az adott időszakban *huszonhat politikai* lap tájékoztatta olvasóit a világban zajló eseményekről. Ezek közül a megítélésünk szerint jelentősebbek: *Bécsi Magyar Újság*, *Internacionálé*, *Proletár*, *Rote Fahne*, *Új Világ*, *Vörös Újság* és különösen az *Új Március*. A számarányban előkelő helyet foglaltak el az *irodalmi* lapok, mint például *A Harc* című „szocialista revű”, melynek munkatársi gárdájában megtaláljuk *Gábor Andort* és *Illés Bélát*; a *Kaczer* Illés közreműködésével szerkesztett *Vasárnap*, *Kassák* lapja, a *MA*, melynek a magyar irodalom történetében elfoglalt kiemelkedő szerepe ma már közismert, az *Akaszott Ember*, a *Komját* Aladár által szerkesztett *Egység*, vagy a *Tűz*, melyet az irodalomtörténet az egész magyar emigráció egyik legmagasabb színvonalú irodalmi lapjaként könyvel el.

A *negyven* bécsi periodika közül az Országos Széchényi Könyvtár Remota naplójában *harminc* címet regisztráltak annak idején, ez a szám azóta hárommal bővült, így megállapítható, hogy állományunk erősen hiányos, nem csak a címeteket illetően, hanem a meglevőkön belül az évfolyamok sokszor csak igen hiányosan lelhetők fel, azok is eléggé rongált állapotban.

A bécsi emigráció hírlap- és könyvanyaga érdekes módon került az állományba: *Bánóczy* Dénes szociáldemokrata ügyvéd gyűjtötte össze Bécsben és adta át megőrzésre annak idején a magyar nemzeti könyvtárnak illetve akkor Nemzeti Múzeumnak: a magyar hatóságok ennek ellenében engedélyezték hazatérését az emigrációból. Ez vonatkozik az anyag túlnyomó részére, különösen a sajtóra, de a könyvtár „Proletár”-naplójában a beérkező könyveknél feljegyzett adatok között több ízben találkozunk szintén *Bánóczy* névvel. Néhány példa: *Bálint* Imre: *Alfa*. Wien, Julius Fischer 1924; *Benjamin* Ferenc: *A föld*. Wien 1924; *Gáspár* Endre: *Kassák Lajos*. Wien 1924, Julius Fischer. A *Proletár* napló különben is telistele van a bécsi emigráció anyagával, az ajándékozókon túl a belügyminisztérium, rendőrség és más szervek eljuttatták a tiltott sajtótermékeket a Nemzeti könyvtárba, volt olyan könyv illetve brosúra, melynek címe újból és újból ismétlődik, és amelyből nemcsak néhány, hanem 10–20 példány is bekerült gyűjteményünkbe. Ezek további sorsa nem ismeretes, jó ha egy példány megtalálható belőlük raktárainkban. Több olyan is van azonban, amely elveszett és csak jóval a felszabadulás után sikerült beszerezni. Ilyen például *Kassák Álláspont* című munkája, melyet 1962-ben szereztünk be könyvtárközi kölcsönzés útján Bécsből és ma már fotomásolatban őrizzük. De van olyan bécsi kiadvány is, amit egyáltalán nem tudott eddig beszerezni a nemzeti könyvtár: *Bíró Mihály Horthyja*. Ebből a Párt-

történeti Intézetnek sincs eredeti példánya, csak egy jóval későbbi, 1946-os kiadású Buenos Airesből származó darab.

A húszas évek másik jelentős emigrációs központja *Berlin*. A magyar írók és politikusok Bécs mellett és után itt találták meg a tevékenységükhöz leginkább szükséges feltételeket. A húszas évek Németországában, különösen a század második évtizedének vége felé jelentősen megerősödött a szociáldemokrata és a kommunista párt.

A hitleri hatalomátvételig mintegy *húsz*, magyar szerző tollából származó *önálló kiadványt* regisztrálhatunk. Ezen kívül számtalan fordítás, és külföldi szerzők magyar nyelvre adaptált alkotásai láttak napvilágot. Elsőként, mivel legkorábban, 1921-ben jelent meg Berlinben, említjük az 1919-es proletárdiktatúrában komoly szerepet vállalt fiatal kommunista költő, *Hernádi György* verseskötetét, melyet a *Fiatalok könyvei* sorozat első darabjaként a baloldali művek kiadásában vezető szerepet játszó Malik Verlag adott ki. Egyik kiemelkedő németországi magyar kiadvány, *Károlyi Mihály Egy egész világ ellen* című munkája 1923-ban Münchenben, a Verlag für Kulturpolitik kiadásában jelent meg, s amikor 1923 végén néhány példánya eljutott Budapestre, téglavörös fedőlappal ellátva s abból a magyar sajtó néhány részletet publikált, a kormányt rémület szállta meg. *Szakács Andor* a nemzetgyűlés 1923. december 19-i ülésén interpellált ez ügyben, az országos főkapitány 1924. január 7-i körlevelében közölte a könyv betiltását és felhívta a hatóságokat, hogy „e sajtótermék bárhol található példányai elkobzandók és terjesztői ellen eljárás indítandó.”⁵

A németországi magyar könyvkiadás sajátos jellemzője a Horthy-rendszeret leleplező írók német nyelvű fordításainak kibocsátása. Bécs után Berlin is, a német nyelv sajátos, Kelet- és Közép-Európában betöltött funkciója segítségével olyan vádoló kiadványok publikálására ad lehetőséget, mint *Hatvany Lajos Das verwundete Land* című műve, melynek perében nem kisebb író, mint *Thomas Mann* állt ki a szerző mellett; *Jászi Oszkár Magyariens Schuld, Ungarns Sühne*, vagy *Böloni Györgyné* már említett *Die Kerker von Budapest* című munkája. Az európai közvélemény a közvetítő német nyelven keresztül ismerhette meg a fehérterror minden borzalmát, az ellenforradalmi Magyarország igazi arculatát.

A *Vereinigung Internationaler Verlagsanstalten* égisze alatt jelentek meg és jutottak el a magyar olvasókhoz a *Munka és Tudás könyvtára* füzetei. Ennek a sorozatnak a keretében főként a marxizmus klasszikusainak népszerűsítésére vállalkoztak.

A könyvkiadáshoz viszonyítva kisebb volumenű a németországi magyar emigrációs sajtó. Tárgyalt korszakunkban 3–4 magyar nyelvű periodikumról tudunk. Ezek közül jelentős volt a *Vörös Újság*, mely 1922. augusztus 19-én indult Berlinben, kéthetenként jelent meg és a Kommunisták Magyarországi Pártja külföldi lapjaként vonult be az emigráció sajtótörténetébe.

*

A különböző emigrációs központok kialakulását, létét és működését nem lehet mechanikusan elképzelni. Nem felel meg a valóságnak az az elgondolás, hogy az egyik centrum megszűnésével egyidejűleg alakul ki a következő. Az emigrációs súlypontok többször párhuzamosan léteztek. Az viszont vitathatatlan, hogy

bizonyos történelmi események vízválasztóként jelentkeznek a külföldre szakadt írók és művészek további tevékenységében. Érzékletesen támasztja ezt alá a Szovjetunió-beli magyar emigráció. A magyar emigránsok úgynevezett első hulláma az októberi forradalom idején illetve az első világháború befejezésekor tetőzik. Mint ismeretes, a magyar hadifoglyok szép számmal ismerkedtek meg annak idején a szocializmus eszméivel és sokan közülük nem is tértek vissza Magyarországra, hanem a Szovjetunióban telepedtek le. Ez ad magyarázatot arra is, hogy a két világháború közötti időszakban a Szovjetunió-beli emigrációban megjelent magyar *periodika* termés nagyobbik része erre a korai időszakra esik. Összesen mintegy negyven magyar nyelvű lapról van tudomásunk, ezekből tizenöt a húszas évek elején jelent meg s mindegyikük politikai jellegű volt, a történelem követelményeinek megfelelően. Néhány cím közülük: *Vörös Újság, Világforradalom, Forradalom, A magyar kommunisták lapja, Roham, III. Internationale.*

A második nagy emigrációs hullám a harmincas évek elejétől viszi más országok emigráns íróival együtt a magyarokat is a Szovjetunióba. Ez azzal motiválható, hogy a baloldali írók eleve a szocializmus országába kíváncsoztak, példaképnek tekintették, komoly érzelmi szálak fűzték hozzá. Ezt a motívumot kiegészítette az a tény, hogy a harmincas évektől kezdve tömegesen menekülésre kényszerültek hazájukból vagy a befogadó országokból. Ebben a korszakban két irodalmi-politikai lap kerül kiadásra a Szovjetunióban, előbb a *Sarló és Kalapács*, majd a sokkal jelentősebb *Új Hang*, mely 1938 januárjától 1941 júniusáig jelent meg Moszkvában s ma már az 1919 utáni magyar kommunista emigráció legkiemelkedőbb irodalmi lapjaként tartják számon. Amellett, hogy a lap munkatársi gárdájának magva az ottani emigrációból került ki, az *Új Hang*, széles látókörénél fogva a háború éveiben összefogta szinte az egész európai magyar kommunista szellemiséget. Első szerkesztője Barta Sándor volt, majd Gábor Andor került a szerkesztőbizottság élére. A lap főmunkatársai között olyan neveket találunk, mint Balázs Béla, Bölöni György, Fábry Zoltán, Forbáth Imre, Lukács György, Madzsar József, Révai József. „A folyóirat teljes anyagát — különösen annak történeti tanulmányait — figyelembe véve megállapítható, hogy az *Új Hang* nyilvános színhelye volt ama antifasiszta, népi demokratikus politikai irányvonal kialakulásának, amely előkészítette hazánk felszabadulás utáni fejlődése problémáinak elvi megoldását.” — írja Illés László.⁶

Közvetlenül a háború befejezése előtti időszakban, 1944 szeptemberében indult a *Magyar Újság*, melyet a hadrakelt Vörös hadsereg politikai osztálya adott ki. Főszerkesztője Illés Béla volt, a szerkesztési munkát Kassai Géza látta el.

Ami a Szovjetunió-beli magyar emigráció *könyvkiadási* tevékenységét illeti, az mind számban, mind színvonalban kiemelkedő jelentőségű. A két világháború közötti korszakban mintegy százötven magyar nyelvű könyv megjelenéséről vannak adataink, ezeknek körülbelül egyharmad része jelent meg a korai években, 1920 táján. Az ekkor kiadásra került magyar könyvek egytől-egyig politikai jellegűek — szépirodalmi nem találtunk közöttük. Ezt a kor követelményei magyarázzák. Kun Béla, Varga Jenő nevével találkozunk az ebből az időből származó brosrúrákon, továbbá a kevéssé ismert, Rudnyánszky Endre egy-egy gyűjtőszellemű, eredeti stílusú, erőteljes könyvével, mint például a *Mit akarsz a lengyel fronton?*, vagy pedig a *Képeskönyv Horthyországról*. Ugyancsak jelentős volt az e korbéli *Forradalmi írásk* sorozat, melynek csak néhány darabja található meg az Országos Széchényi Könyvtárban.

A második emigrációs hullám idején hirtelen felszökken a Szovjetunióban megjelent magyar könyvek száma és a sok figyelemre méltó politikai és szépirodalmi kiadványon túl néhány teljesen újat nyújtó, kiemelkedő alkotás születik. Ide soroljuk *Lengyel József Visegrádi ucca*, *Kiss Lajos Vörös város* és *Illés Béla Ég a Tisza* című regényeit, melyek témája közös: az 1919-es magyar proletárdiktatúra. Ezekben az években jelentek meg a Szovjetunióban *Kahána Mózes*, *Karikás Frigyes*, *Madarász Emil*, és *Zalka Máté* írásai is.

A második világháború kitörésével a Szovjetunióban élő magyar emigráció irodalmi tevékenységének arculata átalakul. Míg a korábbi évek irodalmi termésének tematikája főként az 1919-es Tanácsköztársaság, s ezen kívül az

új szovjet államban folyó óriási mértékű építőmunka alkotta — a negyvenes években előtérbe lépnek a honvédő háború eseményei, a nácik által megtámadott ország problémái, a szabadságért, függetlenségért, a békés építőmunkáért folytatott harc. Az írók tollukat e harc szolgálatába állítják. Egymás után látnak napvilágot a verskötetek, antológiák, mint *Gábor Andor Összegyűjtött versei*, *Balázs Béla* több munkája, köztük például a *Tábortűz* vagy a *Repülj szavam!*, *Fái István Hátországi karcolatok*. Két alapvető elméleti munka megjelenéséről is számot adhatunk 1944-ből. Ekkor jelent meg *Révai József Kossuth Lajos*, valamint *Lukács György Írástudók felelőssége* című tanulmánya.

Jelentős könyvkiadói vállalkozások illetve sorozatok éltek a Szovjetunióban: az *Idegennyelvű Irodalmi Kiadó*, a *Szovjetunióban Élő Külföldi Munkások Kiadó-vállalata*, illetve a *Sarló és Kalapács könyvtára*, valamint a *Sarló és Kalapács kis-könyvtára*, mely külön szépirodalmi és külön politikai sorozatokat bocsátott ki.

A franciaországi magyar emigráció sajtó- és irodalmi tevékenysége rendkívül gazdag és értékes mind politikai, mind pedig publicisztikai- és irodalmi szempontból. Jelentőségét még inkább fokozza az a körülmény, hogy a Franciaországban letelepedett magyar írástudók tevékenysége megszakítás nélkül, majdnem két évtizeden át élt és hatott.

A párizsi emigráns sajtóban, irodalomban, kulturális mozgalomban a magyar baloldali írástudók, politikusok és művészek legjobbjainak nevét megtaláljuk. Csak néhányat említünk közülük: Bölöni György és felesége, (Kémeri Sándor néven), Aranyossi Pál és felesége, Bajomi Lázár Endre, Gereblyés László, Forgács Antal, Gara László, Karikás Frigyes, Murányi-Kovács Endre, Pa-

lós Imre, Tamás Aladár; az íróasszonyok: Komját Irén, Ligeti Vilma; a művészek közül Pór Bertalan, Vértes Marcel, Váli Zoltán és Beöthy István.

1923 — ekkor jelent meg a háború utáni első magyar lap, a *Párizsi Újság* — és 1944 között a franciaországi emigráció mintegy ötven periodikát hozott létre, szüntelen harcban a francia rendőrséggel és az ellenforradalmi Magyarország hivatalos külképviseleti szerveivel. A francia kommunista párttal szorosan együttműködő magyar pártlap első száma 1924 nyarán jelent meg *Párizsi Munkás* címmel, az utolsó 1939 augusztusában, *Szabad Szó*ként. A két dátum között eltelt tizenöt év során a lapnak több ízben meg kellett változtatnia címét, összesen tizennégy címváltozata ismeretes. A lap harcolt a forradalmi szellem ébrentartásáért, törekedett az egészséges népfrontszellem megteremtésére, mozgósított a fasiszmus elleni nemzetközi összefogás megvalósítására. Szépirodalmi anyaga is értékes: külföldön élő és hazai szerzőktől — Illyés, Radnóti, Móricz, Komját Aladár — valamint neves külföldi íróktól, a világirodalom, és a szovjetirodalom legnevesebb képviselőitől közölt írásokat.

A párt sajtója mellett már 1923-tól kezdve létrejöttek más említésre méltó, antifasiszta, a korabeli Magyarország elmaradott társadalmi-politikai rendszerét, fertőzött ideológiájú, antihumanista szellemét elítélő lapok. Ezek, bár többségük rövid életű volt, értékes kordokumentumok, mert összességükben teljesebbé, színesebb teszik a franciaországi sajtóról alkotott képet. Néhány érdekesebbet említünk: *Károlyi* Mihály nevével jelent meg 1925-től a *Köztársaság*; 1932-ben néhány héten át *Böloni* György szerkesztette a *Párisi Hírlap*-ot, mely 1932-ben indult és 1940 táján szűnt meg; 1930 és 1934 között jelent meg *Löffler* A. Pál „kultúrszemléje”, a *Horizont*, mely elsőként közölte magyar nyelven *Lenin Munkásosztály és irodalom* című tanulmányát és *Gorkij* két írását, s munkatársi gárdájában *Johannes Becher*, *Jean Richard Bloch*, *Ernst Glaeser* szerepelnek többek között a magyar szerzők mellett; *Károlyi* Mihályné és *Böloni* Györgyné indították 1937-ben *A háború ellen küzdő, békét akaró magyar Nőkomité Nők a Jövőért* című illusztrált lapját.

1939 tavaszán született meg a franciaországi magyar emigráció legjelentősebb irodalmi lapja, az egész emigrációs magyar sajtó egyik kiemelkedő orgánuma, az *Üzenet*. A folyóiratot a *Párizsi Magyar Írók Köre* adta ki, Tamás Aladár szerkesztette, s 1939 augusztusáig összesen hat száma jelent meg. Magyarországra 100–120 példány érkezett minden számából, de olvasták az Egyesült Államokban, Kanadában, Dél-amerikában is.

1939 szeptemberében a francia párt illegálitásba kényszerült — s 1940 júliusában a francia párttal való meg egyezés alapján megkezdődött a földalatti magyar mozgalom, majd az ellenállási magyar sajtó szervezése. Már ez év vége felé adtak ki periodikákat, 1943 telén pedig létrejött az értelmiségi csoport *Gereblyés* László, *Dobossy* László és *Marsovszky* Miklós részvételével, mely szin-

**EGYSÉGESEN A HÁBURÚ ELLEN
GYERMEKEINKÉRT, A JÖVŐÉRT**

A Világháború több, mint harminc évvel ezelőtt tört ki. Gyárak, városok, egész országokba mentek katonák és katonák voltak a hájókatonák. Országok belsejében szétverték a jobb és a rossz munkát. Nagy áramlás volt a gyerekekkel az aggodalom, gyilkos szándékkal gyilkoltak az emberek.

A brendiföld csaták esztére volt az odébb együtt embertől vő önkéntes a lajst. Fekvőcsaták helyettesítésénemmel jelték, amenny a vérség elhatalm. Tízévi lett a tetséves föld a szenteknek anyák, szegények és szűk körűvel hullának.

Ezerkilencszázharmincötben állapították meg a világot: De 30 év után is a könny megmarta, emlékeztül annak, kihez a hibára állított.

Még visszatérve kezdünk a megmaradtakkal foglalkozni:
... Nem, sőt, sőt, sőt még engedjük visszatérni a ber-

En iltu megis megannyi fiatal az ágyuk! Eldőseiről nemcsak
történet, Kérem felhívni jött felénk a hang, utoljára hirtelen
kiszáradt szívünkig hatott. Hát mégis, mégis yveszünk-let
a borzalom!

Az egész nagy korszak mind kezdődött innál, Afrika után a Földközi-tenger felé szorultak meg, megszegve az istenek, álomnak nyugalmat tartva meg. A háború mindannyunkat erőforrásra fordított. Bármilyen hosszú

is szőlők, vándorok, korunk vagy félkorunk kő-
színhelye vagy agyakkal dolgozó – a bombázó
Kínföldön, szirteken, vágyellón. Nagy agyallat-
ban ugyan, pusztában, ha a bombázók megjelnek a

A. Jank Bött. *szépek* = még az utóbbiak hullák lepek ei? Amikor, ha valamely csodálhat még is maradnak. Gyermek-
lepek Kérszj irtozes a hullák keszty is talán már hűlő
korszak. Engedjék a irtozeset bekövetkezni?

Mi, akik hozzáuk világra a gyermekeket, mi azokkal em-
berrel gondolkodunk, szeretettel, aggódással. Mi, akik, lefektük az
élethez, feléjük gondolatunk kincsei világot. Gyermekeket je-
vőre a mi kezünkben van. De akkor minden szeretettel.

... és az embereknek van, de minden mindegy, szeretem.
Híradásokunk, hírekünk, ha Házartól nem mutatjuk
meg őket a vidék egy-egy borszájának, szeretetteljesen,
az egész emberiséggel, az egész világgal.

Nem várhatok míg rákényszerül a vége *csatlakodni*
 kell meg kell akadályozni a hátrahagyást. Itt kell megvárni
 az egyeztetést, meg kell állapítani a támogatás mértékét. Ha
 egyeztetésem nem is kell fogad, itt kell bebiztosítani az egyeztetés
 előtt, mert nem kell elvárni a követelést. Itt a világ: egy csúszó
 a hátrahagyott csatlakozás a csatlakozás, a csatlakozás
 a világ beírása. A csatlakozás követelése nem lehet
 nem lehet, nem szabad, hogy kényszerít legyen. A csatlakozás
 követelése, egyenlő mértékben. Ez egyeztetés-megvárás
 van szükségem, nem az elvárás, a jóváhagyás, a világ
 nem, követelése a csatlakozás.

Mi, magyarok mi szerencsésnek léteünk! Hiszen jól lehet a magyar nő agyvelővel, hogy a látszólag megkérdőjelezhető vagy a léte megkérdőjelezhető korszakban is jól megérezte a korszak létezését. Nem tudom, hogy akadt-e magyar nő, aki ne akarna a hátrát ne féljen megmozdulni, feljebb, oldalra. De ez esetben agyvelőnk nem tudunk, csakis a szívünk, a lelkünk szól. És ez a szívünk, a lelkünk szól a szerencsésnek. És ez a szerencsésnek a magyar nőknak a szerencsésnek. És ez a szerencsésnek a magyar nőknak a szerencsésnek. És ez a szerencsésnek a magyar nőknak a szerencsésnek.

tén értékes kiadványokkal szolgálta az ellenállás ügyét. A földalatti magyar sajtó szervezője Papp Lajos volt, aki Bölöni Györggyel és Károlyi Mihállyal kapcsolatba lépve építette ki folyamatosan új lapok létrehozását, sokszorosítását és terjesztését. Ilyenek voltak a *Magyar Függetlenségi Mozgalom*, „*Magyar Szemle*” című lapja, továbbá a „*Harcos nő*”, a „*Riadó*”, a „*Petőfi*” többek között. E lapoknak nem kis szerepük volt abban, hogy a párizsi barikádokon háromezer magyar csatlakozott a francia ellenállók harcához.

A franciaországi magyar emigráció könyvkiadása — bár volumene nem éri el a bécsit vagy a moszkvait — színvonalát tekintve szintén rendkívül jelentős. Az 1919-et követő első évekből egyetlen ilyen kiadványról van tudomásunk, *Tarcali* Róbert *Quand Horthy est roi* című könyvéről, melynek mondanivalóját meg plasztikusabbá teszik *Vértes* Marcel kitűnő illusztrációi. Néhány évi szünet után, 1927-ben, két értékes francia nyelvű hungarika-antológia látott napvilágot Párizsban — ezeket nem tiltották ki az országból —, a *Gara* László, a maquis későbbi harcosa, által szerkesztett elbeszéléskötet, és a *Pogány* Béla összeállította versgyűjtemény. Mindkettő célja: a francia olvasó számára ízelítőt nyújtani a korabeli magyar irodalomból. Bölöni György tollából — a lapokban megjelent írásain kívül — két kitűnő irodalomtörténeti mű látott napvilágot a számúzetésben, *Az igazi Ady* 1934-ben, majd a háború idején intő szóként a *Hallja kend, Táncsics!*

Kiemelkedő könyvkiadói vállalkozás volt a magyar nyelvű *Monde* sorozat, Károlyi Mihály, Bölöni György és Aranyossi Pál közös ügye, melynek négy darabja került kiadásra: *Hasek Szejke*-je, *Taraszov-Rodionov Csokoládé* című regénye, Ernst Glaeser *A 902-esek* című világhírű háborús műve, végül a fiatal erdélyi kommunista író, *Szilágyi András Új pásztor-a*. Gaál Gábor a *Monde* sorozatról írván a „*Korunk*” 1930. 7—8. számában így értékeli azt: „... olyan magyar könyvkiadót vezet be a magyar könyv történetében, mely egy évtized mulasztását teszi jóvá.”

Értékesek voltak a *Párisi Munkás* és a *Szikra* naptárai is, és pedig nem csak a politikai irodalmat illetően — *Lukács* György, *Landler* Jenő, *Hidrossik* János cikkei —, hanem a bennük közölt szépirodalom tekintetében is. Az 1926. évi *Párisi Munkás* naptárában jelent meg egy számunkra eddig ismeretlen *Illyés* vers, a *Minket már semmi meg nem állít* című, *Kaposi* Bálint álneven, továbbá *Gábor* Andor, *Mácza* János, *Komját* Aladár, *Barta* Sándor, *Térítő* Pál, — igazi nevén *Kahána* Mózes — versei. Figyelemre méltó továbbá az *Arma* Pál nevével jegyzett *Hat proletár tömegdal*, vagy a *Barbusse*-előszóval ellátott *Proletár Daloskönyv*. A francia, angol és más külföldi kiadók figyelmét is felkeltette, a magyar és német kiadásokból már ismert *Szenvedések könyve* — Bölöni Györgyné tollából — melyet francia nyelven Flammarion adott ki 1929-ben *Sur les chemins des douleurs* címmel. 1937 az általunk ismert utolsó dátum a franciaországi kiadású kitiltott könyvekről: *Gergely* Sándor *Vitézek és hősök* című, a *Szabad Szó* égisze alatt megjelent munkája, melyről bőséges hazai peranyag áll rendelkezésre, végül pedig *Komját* Aladár *Megindul a föld* című posztumusz verskötete. E könyvet itthon gyorsított bíróság ítéli el megsemmisítésre.

Az említett kiadványoknak csak kis része került be az országba és a nemzeti könyvtárba, a már jól ismert okok következtében. Ami a periodikákat illeti, a második világháború előtt megjelentek nagyobbik része megvan gyűjteményünkben, de ez korántsem jelent teljes gyűjteményt, hanem azt, hogy egy-egy évfolyam, vagy néhány számvány szám van meg a kérdéses címből. Ezeket szintén

a hivatalos szervek — Posta Vezérigazgatóság, belügyminisztérium, főkapitányság, ügyészség — küldték be a könyvtárnak. A háború idején kiadott periodikákból mind a legutóbbi időkig egyetlen darab sem volt meg hírlaptárunkban, hiszen ezek illegális lapok voltak, a Bibliothèque Nationale sem őriz belőlük példányt. A párizsi Centre de la Documentation Internationale Contemporaine is csak utólag tudott beszerezni néhányat gyűjteménye számára. Az Országos Széchényi Könyvtár történetének feldolgozására indított akció során azonban már sikerült, főként másolatban (foto, xerox, és csak néhány eredeti) megszerezni a franciaországi ellenállási lapokat hírlaptárunk számára, ha nem is teljes

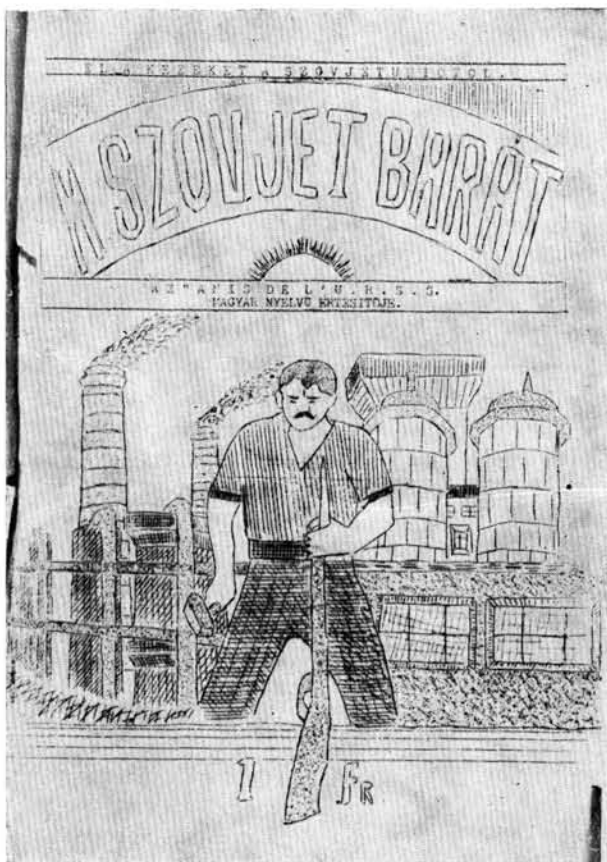
egészükben, de legalább egy-egy számot mindegyikből. Az anyag nagy részét a Párttörténeti Intézet könyvtára bocsátotta rendelkezésünkre, kisebb részét pedig magángyűjtők illetve a lapok szerkesztői, mint például Löffler A. Pál az általa szerkesztett *Horizont* két számát, Gereblyés László a *Phoenix*-et, a *Feuilles de la Résurrection Hongroise*-t.

Ami a könyveket illeti, szintén csak kis részük került be a nemzeti könyvtárba a megjelenés idején és bár az elmúlt esztendőkből sikerült néhány hiányt pótolni — a *Szakra* zsebnaptára, a *Párisi Munkás* naptára, Arma Pál: *Hat proletár tömegdal*, *Két akasztófa* (Sallai—Fürst) — még mindig vannak hiányaink.

Az ellenállási mozgalom által kiadott kisnyomtatványokból annak idején egyetlen darab nem jutott el a nemzeti könyvtárba. Az 1967-es év folyamán másolatban ezekből is sikerült mintegy tíz kiadványt megszerezni.

*

Az előbbieknél is jóval kevesebbet tudunk ma még az *angliai* magyar emigráció sajtó- és könyvészeti tevékenységéről. Eddigi adataink szerint — a valóság ezt nyilvánvalóan jóval meghaladja — tíz önálló kiadványt ismerünk az emigrán-

sok tollából, ezek nagyobbik része is a háború kitörése után, a negyvenes évek elején került ki a nyomdából. Ez a néhány könyv, tartalmát tekintve, nagyon érdekes képet nyújt az angliai magyar nyelvű antifasiszta könyvkiadásról. A sajtósági körülményekből adódik, hogy ezeket a műveket a Nagybritanniában működő legális magyar szervezetek adták ki. Egyetlen, a korábbi évekből származó, Londonban megjelent magyar könyvet őriz könyvtárunk: *Kik akarják a háborút?* A hadfelszerelési vállalatok titkos nemzetközi együttműködése. Összeállította és 1932. évben *The Secret International of Armament Firms at Work* címmel kiadta az Union of Democratic Control. Fordította Píros Aurél. Budapesten,

a fordító adta ki a kis könyvet 1933-ban és a könyvtárban „remota”-ként őrizték, rajta a „zárt anyag” feliratot viselő cédulával.

Londonban, 1943-ban jelent meg Bíró Bálint négy eredeti fametszetével *A menekülés könyve*.

Ugyancsak említésre méltó két másik anonym kiadvány, melyek címe is érthetően utal a tartalomra. Az egyik *A háború kezdetének belső története*. Egyedül jogosított magyar kiadás. London 1940, Lincoln-Prager, a másik: „... *hogya mi ne legyünk német gyarmat*”, a Londoni Magyar Klub kis könyvei sorozatban. A kiadvány összeállítói nem véletlenül választották címnek és belső mottónak József Attila „Hazám” című versének befejező sorait. Tartalma „A magyar hadifoglyok üzenete” 1942-ből, s utal a szovjetországi magyarok ugyancsak 1942-es évi felhívására, melyet a kinn élő magyar írók, tudósok és munkásmozgalmi vezetők írtak alá. Értékes történelmi dokumentum *Az Angliai Magyar Tanács programja*, melyet a tanács 1944 március 28-án Londonban tartott ülésén fogadták el. A mindössze négy oldalas kiadványt a tanács nevében Károlyi Mihály írta alá. Kilenc pontban foglalják össze a majdani demokratikus Magyarország megteremtése

érdekében végrehajtandó intézkedéseket, „amelyek biztosítják Magyarország szabadságát, függetlenségét, békéjét és felvirágzását.” 1943-ban került kiadásra Révai András *Olaszország fegyverletétele és a magyarországi helyzet* című tanulmánya a Nagybritanniai Szabad Magyarok Egyesülete és a Londoni Magyar Klub kiadásában. Néhány szépirodalmi jellegű angliai magyar kiadványról is tudunk: Mikes György, Tábori Pál könyveiről, és a háború kitörése után Londonban elsőként magyar nyelvű szépirodalmi munkáról, Körmendi Ferenc *Júniusi hétköznapi* című regényéről.

A londoni magyar könyvkiadásról szólva meg kell említeni a *Prager Verlagot*. Práger Jenő a Tanácsköztársaság idején a Vörös Hadsereg katonája volt, a bukás után Bécsbe emigrált, ahol az egyik könyvkiadó vállalatnál dolgozott. Később ő maga alapított kiadót s könyvei rövid idő alatt híressé váltak Bécs, Berlin, Párizs, London baloldali köreiből. 1934-ben Pozsonyban folytatta a szocialista művek magyar nyelvű kiadását, megindította *Az Új Európa Könyvesháza* sorozatot. Ő adta ki többek között Révész Béla *S lehullunk az őszi avaron* című művét is, melynek érdekessége, hogy az Ady-dokumentumokat külön tokban mellékelte a könyvhöz.⁷ A Csehszlovákiában is hatalomra került fasizmus elől Londonba menekült, ott folytatta a haladószellemű könyvek kiadását. Az említett „... hogy mi ne legyünk német gyarmat” kiadása is az ő nevéhez fűződik.

Az angliai emigráció sajtótevékenységéről egyelőre kevés dokumentumot tudunk produkálni. Eddigi adataink tanúsága szerint csak a háborús években jelentek meg Londonban magyar nyelvű, illetve magyar vonatkozású periodikumok, a *Londoni Magyar Klub Értesítője*, a *Szabad Magyar Szemle* az 1942–1943-as években, valamint a Károlyi Mihály szerkesztésében közreadott *Hungarian Bulletin*.

E kevés angliai magyar vonatkozású kiadvány — könyv és periodika — mintegy ötven százalékos arányban található meg az Országos Széchényi Könyvtár állományában. 1967-ben, xerox-másolatban került be gyűjteményünkbe közülük két önálló kiadvány.

*

A *belgiumi* magyar emigráció tevékenységéről még az előzőknél is kevesebb dokumentum áll pillanatnyilag rendelkezésünkre. Tudomásunk szerint Basch Anna Mária — ma a Partizánszövetség tagja — részt vett az illegális sajtómunkában. Egy önálló kiadványról tehető említés, Szántó Antal *Magyar könyve* 1934-ben jelent meg Brüsszelben; és egyetlen periodikus kiadványról, az 1941-ben indult *Szabadság* című illegális lapról, mely a franciaországi és belgiumi magyarok lapjaként jelent meg sokszorosított formában, éles antifasiszta profillal. Fő célkitűzése az ellenállási mozgalomhoz való csatlakozásra, a fasiszta megszállók elleni küzdelemre való lelkesítés volt. Hírlaptárunk két fotokópiát őriz ebből a ma már unikumnak számító lapból; A *Belgiumi illegális sajtó Lettára* egyetlen számot tüntet fel belőle.

A *svájci* magyar emigrációval kapcsolatban még ennél is kevesebb a nemzeti könyvtárban őrzött anyag. Egyetlen periodikát említhetünk, a *Magyar Nemzet Függetlenségi Frontjának Közleményeit*, mely Balabán Péter szerkesztésében jelent meg a háborús évek második felében, 1943–1944-ben. A lap munkájában — amint erre Balabán Péter majd negyedszázad után visszaemlékszik — főként

fiatal értelmiségiek vettek részt: a mozgalom feje *Szónyi Tibor* volt, s aktívan dolgoztak többek között *Dobó János*, *Kálmán Endre*, *Nagy Péter* és *Tarr László* — aki 1942-ben a Magyar Távirati Iroda munkatársaként, hivatalosan került ki Svájcba, de — mint elmondja — 1944. március 19. meggyőzte arról, hogy egy napig sem állhat tovább a hazaáruló rezsim alkalmazásában. Erről az elhatározásáról írásban küldött értesítést Magyarországra, s még fokozottabban kapcsolódott bele a mozgalomba. A lap első formája: sokszorosított illegális kiadvány, később nyomtatott, füzet formájú legális lap, majd a felszabadulás után *Egység* címen élt tovább. A mozgalom két idegen nyelvű lapot is kiadott — *Nachrichten aus Ungarn* és *Informations Hongroises* — ugyancsak *Balabán Péter* szerkesztésében.

Spanyolországi magyar kiadványok a történelmi eseményekből kifolyólag csak a spanyol polgárháborúval kapcsolatban születtek. Madridban, 1937-ben jelent meg Cseresnyés Sándor Földért és szabadságért című könyve, s ugyanebben az évben került kiadásra a Szabad Szó spanyol albuma, mely többek között

Komját Aladár verseit Arma Pál zenéjével és Erenburgnak a Nemzetközi Brigádról írt addig kiadatlan riportját tartalmazza. Két spanyolországi magyar periodikáról vannak adataink. Az egyik az *Előre* című, Barcelonában kiadott lap, a másik ugyanebből az évből származik, a *Nemzetközi Brigád Értesítője*, melynek szórványszámai megtalálhatók Hírlaptárunkban.

A tengerentúli emigráció központja az *Egyesült Államok* területén jött létre. Az amerikai magyar kolónia összetételére vonatkozóan megállapítható, hogy nagyszámú magyar csoportok két hullámban érkeztek az „új világ” földjére. Az első ilyen csoport a század elején kivándoroltak népes táborából alakult. A tízes—húszas években emigrált, illetve kívándorolt magyarok az új

életformába történő beilleszkedésük után kialakították önálló kulturális központjaikat. Iskolákat építettek, lapkiadási vállalkozásokba fogtak, és megszervezték az amerikai magyar könyvkiadást. A bennünket érdeklő periódusban mintegy harminc periodika és negyven önálló kiadvány jelent meg az Egyesült Államok területén magyar nyelven. Több, akkor született napilap ma is megjelenik, ilyen például az *Amerikai Magyar Szó* című kommunista lap, vagy a *Nők Világa*, az 1934-ben indult és ma is élő marxista eszmeiségű havonként megjelenő New York-i folyóirat a *National Committee of the Women's Federation* kiadványa. Egyetlen példánya jutott be a nemzeti könyvtárba

mindmáig, az 1936 szeptemberi szám, melyből megtudjuk, hogy a lap 1934 szeptemberében indult, nyolc oldalas, 500 példányos, írógépen készült kiadványként. A következő számból már 800, a harmadikból ezer példány készült, de ez már nyomdában. A *Két esztendő* című rövid vezető cikk így ír: „... Nagy út áll még előttünk. Az Amerikában élő magyarok ezrei várnak ránk. Kultúrára, magyar kultúrára éhesek és mi hivatva vagyunk rá, hogy a magyar kultúra amerikai terjesztésében világító fáklyaként szerepeljünk... A háború, a fasiszmus sötét fellegeit látjuk. A munkásosztálynak ezzel a két szörnyeteggel való óriási harcában nekünk is részt kell venni. Minden erőnkkel harcolni kell a háború ellen, mely legkedvesebbjeink, fiaink és férjeink életére tör...” A lapban több, a spanyol polgárháborúra vonatkozó írást találunk, továbbá *Szenes Piroska* egy elbeszélését és *Darvas József Fekete kenyér* című regényének részletét.

Ugyancsak az Egyesült államokban jelentek meg még többek között a *Harc*, *Előre*, *Új Előre*, *A Munkás*, *Proletár* című lapok. Jelentős irodalmi-művészeti, marxista eszmeiségű folyóirat volt az 1931-ben indult, évente tízszer megjelenő New York-i *Kultúrharc*.

Az Amerikában megjelent magyar nyelvű emigrációs könyvkiadás még

elégge feltáratlan terület, bár az utóbbi években jelentős előrehaladás történt e kérdésben.⁸ Jelenlegi könyvtári adataink alapján mintegy negyven magyar munkáról tudunk. Egyes, a húszas években Amerikában megjelent magyar nyelvű könyvek leleplezési tendenciájukkal hasonló hivatást töltöttek be, mint a bécsi emigráció kiadványai. Ilyen volt például *Magyar Lajos Márianosztra* című 1922-ben New Yorkban kiadott riportsorozata a fehérterror megtorló intézkedéseiről, vagy *Bálint Imre Fasizmus* című munkája. Számon tartandók az *Új Előre* négy írójának — William Weinberg, Bálint Imre, Varga József és Egri Lajos kiadványai, akiknek figyelemreméltó szerepük volt az amerikai szocialista szellemű irodalom fellendítésében, továbbá *Rudnyánszky Gyula* kötetei, *Lékai János* irodalmi működése. Az *Új Előre* fő érdeme a kommunista emigráció irodalmi műveinek közvetítése volt, mind magában a lapban, mind a naptárakban s a kiadói szervező tevékenységben. Kapcsolatban állt más országok — elsősorban a Szovjetunió — emigráns csoportjaival és kiadóival. Közölte többek között *Kiss Lajos*, *Zalka Máté*, *Gyetvai János*, *Illés Béla*, *Hidas Antal*, *Karikás Frigyes*, *Komját Aladár* és mások írásait. Egy jellemző példát említünk csak, a lap 1926. január 31-i számában jelent meg az akkor huszonnégy éves *Illyés Gyula* *Értünk elhulló proletár halottak*. A forradalmak munkásáldozatainak emlékére írott verse, mely Magyarországon mind ez ideig nem látott napvilágot, egyetlen kötetében sem szerepel. Tehát nem csak a világ különböző tájain szétszóródott magyar baloldali írástudók kaptak helyet a lapban, hanem a hazai irodalom legjobbjai — *József Attila*, *Illyés*, *Móricz Zsigmond* — is, a későbbi években. Néhány nevet említünk az *Új Előre* Naptára egyik, általunk legkorábbinak ismert darabjából, az 1923-asból: *Petőfi* és *Ady* versek, *Várnai Zseni*, *Lékai János*, *Szucsich Mária*, a külföldiek közül pedig: *Gorkij*, *Zola*, *Hermynia zur Mühlen*. Az 1929-es Naptár a következőktől hoz írásokat: *Bebrits Lajos*, *Gergely Sándor*, *Gyetvai János*, *Hidas Antal*, *Karikás Frigyes*, *Rácz Béla*, *Somogyi Pál*, továbbá: *Henri Barbusse*, *Anatole France*, *Upton Sinclair*, *Nyevevov*. Még néhány kinti kiadású magyar könyvet említünk: 1936-ban jelent meg a „Kultúrkönyvtár” sorozatban *Hollós József Két világháború között* című gyűjteménye, 1926 és 1936 között elhangzott beszédeiből, melyekhez az előszót *Böloni György* írta. *Kahána Mózes Őszi hadgyakorlat* című regénye, a *Somogyi Pál* előszavával kibocsátott *Proletárírások, munkás-levelek, versek*, valamint az *Amerikai magyar munkásköltők antológiája* 1935-ből.

Utoljára hagytuk a délamerikai kontinens országait, valamint Kanadát. A délamerikai emigráció élete főként a háború éveire korlátozódik, így a publikált anyag mennyisége is jóval kevesebb, mint más országokban. Mintegy tíz időszak kiadványról tudunk ezekből az évekből. Argentínában, Buenos Airesben 1941-ben indult az *Új Világ* című hetilap, „a délamerikai szabad magyar mozgalmak hivatalos központi lapja *Kollár Béla*, majd *Szász Béla* Sándor szerkesztésében. A lapot az éles antifasiszta profil jellemzi, széles látókör, nívós politikai cikkek és hasonlóan magas színvonalú szépirodalmi anyag. Itt jelent meg többek között a minden számban szereplő *Vér Andor* ragyogó szatírája *A bűnös halhatatlanok* címmel a Horthy-korszak, ostoba, minden igazi értéket eltiporni próbáló cenzúrájáról — először a *8 órai Újság* közölte itthon —, továbbá a *Szeptember végén* ritmusára és hangulati elemeire (természetesen ellentétes előjellel) épített („Még nyílnak a náci remények, a balgák . . .”) szatirikus verse. A lap hozta ugyancsak *Vér Andor* fordításában *Bertold Brecht* „*És mit kapott a katona felesége*” című versét. A szerzői névsor kitűnő gárdát mutat, széles népfront-jellegre és magas

igényre utal. Csak néhány nevet említünk: *Illyés Gyula*, *Zsolt Béla*, *Gelléri Andor Endre*, *Gereblyés László*, *József Attila* (sok verse és *Öngyilkosság* című prózai írása), *Nagy Lajos*, *Gábor Andor*, *Komját Aladár*, *Forbáth Imre* — a korabeli szocialista irodalom szinte minden hazai és emigrált reprezentánsát megtaláljuk a lap hasábjain, melynek programját megvilágítja az I. évfolyam 1. számának *Történelmi idők* című vezércikke, mely szerint szerint Délamerikában kétszázezer magyar él, s „lényegében elősegítheti a nácizmus bukását s ezzel Magyarország felszabadítását . . . A szabad magyarok harcos törekvését a Londonban most megalakult központi függetlenségi szervezet irányítja, melyet gróf Károlyi Mihály vezet . . .” Hasonlóan jelentős magyar orgánus volt Délamerikában az ugyancsak Buenos Airesben 1943. december 1-vel indult *Magyar Lapok Ehrenfeld Béla* szerkesztésében.

Éles politikai profilját jól jellemzi Károlyi „A nép nem küld sürgönyöket” című cikke, vagy az 1944. március 25-i szám *Választani kell, hogy a szabadság harcosai, vagy Hitler és a labancok cinkosai legyünk-e* című cikk.

Mexikóban is éltek magyar emigránsok a háború éveiben. 1942 júniusában egy rendkívül jelentős sajtóorgánusot, a *Szabad Magyarság* című havonként megjelenő folyóiratot hozták létre. Szerkesztője *Tamás Aladár* volt, a korábbiakban már ismertett másik magas színvonalú folyóirat a Párizsi *Üzenet* volt szerkesztője. A *Szabad Magyarság* az *Üzenet* nyomdokain jár, bár régi munkatársi gárdája már bizonyos fokig leszűkül, de ugyanakkor kibővül több haladószellemű, antifasiszta polgári emigránssal. A programot az első szám *Ady*-verse, a *Véres panorámák tavaszán* illetve a szerkesztő *Szabad Magyarorszáért* című beköszöntője szabja meg: „. . . Az esettségnek e rettentő idejében Károlyi Mihály felhívására Torontótól Buenos Airesig egy emberként állt talpra a kontinens igaz magyarsága . . . Különböző okok miatt, de egy értelemmel vagyunk itt valamennyien, amerikai kontinensen élő magyarok . . . Nekünk, hazánktól távol élő, szabadságot akaró magyaroknak nem lehet más feladatunk, mint minden erőnkkel részt venni ebben a harcban. S ha van köztünk véleményeltérés, különbözőség a felfogásban, jussunk megegyezésre egymás között, épp e harcuk érdekében.” A lap több írást közöl a szerkesztő tollából, többek között a *Francia internálótábor* című riportregényt folytatásokban, továbbá *Révai József*, *Károlyi Mihály*, *Kepes Imre*, *Király Endre*, *Tábori Pál*, *Mikes György*, *Hollós József*, *Balázs Béla*, *Vámbéry Ruzssem*, *Havas Endre* írásait. Közli *József Attila* több versét és sok érdekes, főként mozgalmi, háborús témákkal foglalkozó szépirodalmi-publicisztikai jellegű írást külföldi szerzőktől, mint *Anna Seghers*, *Egon Ervin Kisch*, *Chaplin* (az orosz csatamezőkön dől el, hogy a demokrácia továbbra is fennmarad, avagy megsemmisül . . .), *Alekszej Tolsztoj*, *Irwin Shaw*, *Pedro Garfias*, *Erenburg*, *Tarlé*, *John Reed*, *Paul Eluard*. Az 1944-es évfolyamban már a politikai irodalom kerül túlsúlyra, s a januári szám vezércikke így ír: „Azzal a reménységgel nézünk a jövőbe, hogy ez az esztendő a fasizmus — és vele együtt a félfudális magyar kormányzat — utolsó éve lesz . . .”

Csak az érdekesség kedvéért említjük, hogy a két világháború közötti korszakban még *Kubában* is volt magyar nyelvű lap, a *Kubai Magyar Újság*, melynek mottója „elvünk: jó munkáért jó munkabér”, 1927 októberében indult, szürke, tájékoztató jellegű kiadvány volt, a baloldali emigrációhoz fűződő legcesekélyebb kapcsolat nélkül. Ugyancsak *Kubában* jelent meg 1942-től a *Szabad Magyar Szemle* *Tamás Ferenc* szerkesztésében.

Chilében is jelent meg magyar nyelvű lap a háború éveiben, az *Üzenet* című 1941 és 1942 között.

A latinamerikai kontinens baloldali könyvkiadásáról szintén kevés adat áll egyelőre rendelkezésünkre. Csúpn egynéhány könyv megjelenéséről tudunk, így például *Cherne Gyula A hontalan* című verseskötete, melyről a *Literatúra* 1928-ban ismerttetést közölt. Buenos Aires—Montevideo impresszummal látott napvilágot *Karikás Frigyes—Madarász Emil—Stone Martin Válogatott elbeszélések* című kötete. Buenos Airesben nyomtatták *Miklós Elemér—Vér Andor Magyarok Délamerikában* című kötetét, melynek címlapját *Dán Rudolf* rajzolta. Érdekes kiadvány a háború éveiből *Az Uruguayi Szabad Magyarok Évkönyve*, mely Monte-

videóban jelent meg magyar és spanyol nyelven *Frischmann Lajos* szerkesztésében. A bevezető cikket *Ádám György* írta *A délamerikai szabad magyar mozgalom* címmel, *Gábor Andor Szomorú újév-nap Magyarország számára* címmel küldött távirati üzenetet, a szerkesztő Magyarország helyzetét elemzi *Hazaárulók* című írásában. Az évkönyv közli *Károlyi Mihály Tiétek a föld* című röpiratának szép bevezetőjét. Utoljára egy jelentős, *Kanadában* megjelent magyar lapról kell megemlékeznünk, a *Kanadai Magyar Munkás*-ról, mely több városban, nagy példányszámban került terjesztésre, Montreal, Hamilton, Toronto, Ontarióban. A lap következetes marxista szellemben íródott, több magyar kommunista írásait közölte, így például *Palotás Imre* nevét gyakran megtaláljuk, vagy *Lengyel József*ét, akinek *A tizenhatodik* című regénye folytatásokban jelent meg a lapban. *Szöke István* veterán kommunista, ki 35 évig élt Kanadában s nemrég tért vissza Magyarországra (nemrégiben halt meg), negyedszázadon át volt a *Kanadai Magyar Munkás* szerkesztője s szerkesztői munkájának utolsó éveiben a Kanadai Kommunista Párt Központi Bizottságának a tagja. Hogy a horthysta apparátus is

tisztában volt e távoli magyar lap célkitűzéseivel és szellemével, erről számtalan kitiltási és elkobzási dokumentum tanúskodik.

Jegyzetek

A cikkben szereplő statisztikai adatokat Silfen János gyűjtötte össze.

1. OL BM 1931. res. 3. tét. 4884 a. 73 f.
2. OL KSH I. cs.
3. Miskolczy Ágost: *Szemben a forradalom arcvonalával.* (Cikkek) Budapest 1932.
4. OL BM 1933. VII. res. 3. tét. 5610 sz.
5. PI Arch. Vas vm. alispáni iratok. 1924—765.
6. Illés László: *Az Új Hang kritikai munkássága.* = *Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből.* Szerk. Szabolcsi Miklós és Illés László. Budapest 1962. Akadémiai Kiadó.
7. Bihari Mihály: „Frager Verlag”. = *Magyar Nemzet* 1967. június 21. (Nekrolog)
8. Kovács József: *A társadalmi és nemzeti haladás gondolata az amerikai magyar irodalomban,* című kandidátusi értekezése 1967-ben került megvédésre. Adatai azonban nem állnak rendelkezésünkre, mivel a szerző egy éves tanulmányútját tölti az Egyesült Államokban.

Activité littéraire de l'émigration hongroise entre les deux guerres mondiales

GY. MARKOVICS

Ce fut tout au long d'un quart de siècle que les hommes de lettre et les artistes hongrois propageaient au delà de la frontière, en prose et en vers, dans des livres et des articles de périodiques, sur des affiches, placards ou feuilles volantes, la vérité qu'ils avaient dû passer sous silence dans la patrie. Leur activité fut suivie par la Hongrie officielle contre-révolutionnaire d'un extrême vigilance et d'un effort redoublé des moyens de la puissance. Nombre de documents témoignent aujourd'hui de la crainte du gouvernement hongrois contemporain de la force et de l'influence de la plume. Dans nos archives, nous retrouvons à nos jours les diverses preuves de cette frayeur. Ce sont les actes confidentielles contenant des informations sur les publications étrangères interdites, les listes d'ouvrages retirés des envois postaux, les documents frappés de saisie, les papiers d'enquête etc., autant de témoins dévoilant les mesures prises par le gouvernement.

Malgré toutes ces précautions, les productions de la presse de l'émigration pénétrèrent dans le pays, si bien que notre bibliothèque nationale, la Bibliothèque Nationale Széchényi — où ces documents furent alors traités en enfer — en pouvait conserver une partie.

L'article essaye de mesurer l'étendue de la presse de l'émigration, mais le compte rendu ne peut être complet à cause de la largeur du thème et des difficultés qu'il a fallu surmonter pour réaliser l'enquête. Néanmoins, l'auteur a réussi à recenser environ 170 périodiques de l'émigration de gauche, qui peuvent être considérés comme hungarica. La plupart de ces périodiques paraissaient aux centres d'émigration, en Autriche, à l'Union Soviétique et en France, mais il en a paru plusieurs, aux années précoces, en Allemagne, ainsi qu'aux États Unis d'Amérique, au Canada et même — bien que sporadiquement — en Mexique, en Belgique, en Suisse et en Espagne.

Établir le nombre approximatif des publications monographiques, de livres publiés par l'émigration, ce fut une tâche plus difficile encore. Ce qui est certain, c'est qu'il s'agit ici d'une entreprise bien considérable. Le centre de l'édition des livres de l'émigration fut d'abord Vienne, puis, après les années trente jusqu'à la fin de la guerre, l'Union Soviétique. L'article prend pour base les ouvrages prohibés, confisqués, parus en langue hongroise et écrits par des auteurs hongrois. Il aurait en effet été impossible d'étendre l'enquête aux publications périodiques en langue étrangère rédigées par des personnes hongroises ou de préciser la quanti-

té des ouvrages que les auteurs hongrois firent paraître en diverses langues étrangères. (Mentionnons en tant qu'exemple que László Frank fut le rédacteur d'un journal allemand en Chine et que le dr. József Székely publia des articles antifascistes sous le pseudonyme S. E. Kelly dans la presse espagnole de Buenos Aires.) Il fallait donc limiter la catégorie des publications hungarica, ce qui a permis à l'auteur de rendre compte d'environ 300 livres hongrois antifascistes, littéraires et politiques, parus à l'émigration et colportant les idées marxistes. Cent d'entre eux ont vu le jour dans l'Union Soviétique, tout autant en Autriche, 40—40 en France et aux États Unis d'Amérique, tandis qu'en Allemagne il n'en fut publié que vingt à l'en croire aux documents peu nombreux dont pouvait disposer l'auteur. Il n'est que trop probable que ce nombre fut en réalité beaucoup plus élevé.

Quels étaient les ouvrages les plus importants ? L'article donne à cette question une réponse qui examine le problème par pays. En Autriche, ce furent les livres de Bécsi Magyar Kiadó (Éditions Hongroises de Vienne), l'œuvre de Marcel Vértes contenant ses dessins sur « l'enfer hongrois » comme il est indiqué dans le titre : *Rajzok a magyar pokolból*, l'ouvrage de Mihály Bíró : *Horthy*, ainsi que les livres condamnés à être confisqués d'auteurs éminents comme : Andor Gábor, Lajos Kassák, Tibor Déry, Mme György Bölöni, Anna Lesznai et József Pogány. En ce qui concerne la presse, à côté des journaux politiques importants — comme *Proletár*, *Bécsi Magyar Ujság*, *Uj Március* — les revues littéraires de Vienne trouvent également place dans l'article.

Les ouvrages nés dans l'émigration d'Allemagne ne sont pas moins considérables. Mihály Károlyi fit paraître en 1923, à Munich, un livre qui avait pour titre *Egy egész világ ellen* (*Contre un monde entier*) et qui devint l'objet d'une interpellation dans le Parlement. La session du Parlement close, l'ouvrage fut immédiatement confisqué et les propagateurs du livre furent mis en arrestation.

L'activité des hommes de lettre émigrés à l'Union Soviétique est particulièrement soulignée, et pour la période de la première guerre mondiale, et pour celle les années trente depuis jusqu'à la fin de la deuxième guerre mondiale. La première période donna naissance à une vingtaine de journaux révolutionnaires hongrois et à plusieurs brochures consacrées aux idées du mouvement. La série *Forradalmi Írások* (*Actes révolutionnaires*) reflète les problèmes les plus ardents de l'époque. C'est à la seconde période que nous sommes redevables pour deux organes importants : *Sarló és Kalapács* (*La faucille et le marteau*) et *Uj Hang* (*Nouvelle voix*) particulièrement précieux. C'est dans ce dernier que gagna corps la politique antifasciste, démocratique-populaire du parti, qui aidait plus tard, après la libération, à résoudre les problèmes du développement de la Hongrie renouvelée.

Dans l'histoire de la littérature hongroise socialiste, le camps des hommes de lettre émigrés dans l'Union Soviétique occupe une place centrale. Plusieurs de leurs ouvrages ouvrirent dans le domaine de la littérature révolutionnaire une voie nouvelle. Tels p. e. les romans *Visegrádi ucca* de József Lengyel, *Vörös város* de Lajos Kiss et *Ég a Tisza* de Béla Illés. Et c'est ici que continuèrent leur travaux commencés à Vienne de Andor Gábor, Mózes Kahána, etc. Les livres et d'autres écrits de Frigyes Karikás, Emil Madarász, Máté Zalka, l'étude de György Lukács sur la responsabilité des écrivains (*Írástudók felelőssége*) sont autant de valeurs littéraires et politiques hongroises de l'époque qui furent publiées dans l'Union Soviétique, pour la plupart dans la série *Sarló és kalapács könyvtára* (Bibliothèque de la faucille et du marteau).

Les intellectuels hongrois qui s'étaient réfugiés en France déployaient une activité efficace pendant une vingtaine d'années. L'organe du parti communiste hongrois de Paris paraissait depuis 1924 jusqu'à 1939, date du déclenchement de la guerre. Ce journal donna l'impulsion à l'émigration hongroise à participer dans la résistance du peuple français mobilisé déjà. Dans le développement de l'esprit révolutionnaire parmi les ouvriers hongrois, dans l'éveil de la solidarité et de l'idée d'internationalisme prolétarien, l'organe du parti joua un rôle primordial. Nous y retrouvons les lignes de Mihály Károlyi, de György Bölöni, d'Antal Forgács, de László Gereblyés, de László Gara, d'Aladár Tamás, d'Irén Komját, aussi bien que les œuvres des artistes Bertalan Pór ou Marcel Vértes. L'organe du parti menacé de persécution, devait changer son titre quatorze fois, mais il persévéra dans la lutte et le travail. Parmi les revues littéraires, la plus importante fut l'*Üzenet* (*Annonce*) rédigée par Aladár Tamás et éditée par le Cercle des écrivains hongrois de Paris. Le dernier numéro de cette revue parut au mois d'août 1939. Pendant l'occupation le parti communiste français entré dans l'illégalité, les communistes hongrois commencèrent, eux aussi, à travailler dans l'illégalité. Une dizaine de journaux lancés clandestinement pour encourager au combat font preuve de leur participation dans la Résistance. C'est grâce à cette activité de la presse clandestine

que le combat des maquisards français fut soutenu aussi par environ trois milles partisans hongrois.

Plusieurs ouvrages hongrois de valeur ont vu le jour à Paris. Tels p. e. deux livres de György Bölöni, l'ouvrage *Új pásztor* d'András Szilágyi, la nouvelle *Vitézek és hősök* (*Preux et héros*) de Sándor Gergely et quatre volumes de la série éminente *Monde*, — autant d'écrits précieux tombant sous le coup de la prohibition en Hongrie.

Pour ce qui est de la littérature de l'émigration d'Angleterre, l'auteur n'est hélas en possession que de très peu de documents. Quelques livres, deux périodiques en langue hongroise et un en anglais, — c'est tout.

Les publications hungarica parus dans les autres pays sont brièvement mentionnées dans l'article. Tels en Suisse: *Magyar Nemzet Függetlenségi Frontjának Közleményei* (*Informations du Front d'Indépendance de la nation hongroise*) rédigés par Péter Balabán, en Espagne: *Nemzetközi Brigád Értesítője* (*Bulletin d'information de l'équipe internationale*); en Mexique: *Szabad Magyarország* revue d'une haute tenue rédigée par Aladár Tamás.

Les travaux accomplis par les émigrés hongrois aux États Unis d'Amérique sont également indiqués dans l'article. Ce sont les journaux *Új Előre*, *Kanadai Magyar Munkás*, *Magyar Jövő* parus pendant la deuxième guerre mondiale et plusieurs autres périodiques qui portaient les idées du marxisme et du socialisme. Parmi les livres parus en Amérique, les ouvrages de János Lékaï (Lassen), les écrits de József Hollós, János Gyetvai et Mózes Kahána sont mentionnés.